

**ВІДГУК**  
**офіційного опонента**  
**на дисертацію Варги Наталії Іллівни**  
**«СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ**  
**НАСЕЛЕННЯ ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ:**  
**СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ»**,

**подану до захисту у спеціалізовану вчену раду Д 17.127.02 при**  
**Класичному приватному університеті,**  
**на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук**  
**за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві відносини**

*Актуальність теми дисертаційного дослідження*

Актуальність дисертаційної роботи обумовлена обґрунтуванням феномену неформальної зайнятості населення та її місцем в системі соціоекономічних відносин в умовах ринкової економіки, що є визначальною в нинішніх умовах розвитку сучасного українського суспільства. Співвідношення формальної і неформальної економік, їх взаємодія і складна система відносин є показовим індикатором поступу суспільства у напрямку легалізації тіньової економіки, побудови відкритих інституціоналізованих взаємодій у мажах правового поля і взаємної соціальної відповідальності діючих суб'єктів. Проблематика неформальної економіки є наріжним каменем, що відкриває шлях до соціологічного теоретизування, адже є низка концепцій, парадигм у класичному розумінні, що потребують нового осмислення та їх доповнення новими теоретичними положеннями, спираючись на конкретні практики та досвід. Представлена до захисту дисертаційна робота є одним з таких нечисленних прикладів поєднання теорії і практики з урахуванням саме національної специфіки на прикладі розвитку окремого прикордонного регіону України у вимірі зайнятості населення з урахуванням складених історичних та соціокультурних традицій. Актуальності роботі додає вихід на вивчення та узагальнення реальних практик неформальної зайнятості населення прикордонного регіону, які стали невід'ємним атрибутом сучасного ринку праці. Авторка дисертаційної роботи пропонує власну візію вирішення наболілих соціальних і економічних проблем прикордоння, пропонуючи концептуальну регіонально-мережеву модель соціокультурної та соціоекономічної адаптації населення в умовах інституціоналізації неформальної зайнятості на ринку праці. Запропонована теоретична модель у методологічному відношенні – це поєднання низки підходів, що спрямовані на всебічне вивчення досліджуваного явища з перспективи процесів соціального обміну, реципрокності, соціального капіталу, соціальної адаптації, стрижнем об'єднання яких є соціокультурні детермінанти соціальних практик зайнятості населення, в т.ч. неформальної.

## *Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їхня достовірність та новизна*

Структура дисертаційної роботи відповідає завданням, що їх окреслила її автор. Концептуальний підхід, запропонований здобувачем, є науковим результатом, отриманим на основі узагальнення теоретичного та практичного досвіду; вивчення наукової літератури та аналітичних джерел; обробки та аналізу матеріалів соціологічних досліджень. Автор дисертації виносить на захист отримані нею одноосібно висновки, що визначають новизну і складають предмет захисту.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження неформальної зайнятості населення» проаналізовано неформальну зайнятість населення як предметне поле соціологічних досліджень у другій половині ХХ – першій чверті ХХІ століття. Детально проаналізована хронологія досліджень неформальної зайнятості, що зародилась у 1970-х роках у бідних районах країн «третього світу». Зазначається, що концепт «неформальна зайнятість» часто розглядався вченими як синонім бідності (С. 51) для визначення міських господарських практик, які характеризувалися наступними ознаками: легкий вихід на ринок праці за відсутності певних професійних навичок, обсягу капіталу і організації; сімейно-родинне володіння підприємством; невеликі масштаби діяльності; праценадлишкове виробництво із використанням застарілих технологій; нерегульовані конкурентні ринки. З іншого боку, у роботі звернено увагу на компенсаторну складову неформальної зайнятості (зниження соціальної напруги внаслідок відсутності роботи), первинної соціалізації (першого робочого місця), диференційного характеру зайнятості; функцію внутрішньої конкуренції і пошуку шляхів виживання в умовах перехідного суспільства. Вказується і цілком переконливо автором, що неформальну зайнятість для країн з перехідною економікою слід розглядати в якості «симптому одужання» (С.54), а також як результат поширення реальних ринкових практик у господарстві з командною системою управління, затиснутому лецатами державного регулювання.

Окремий аспект дослідницького аналізу – це розгляд неформальної зайнятості в контексті функціонування домогосподарств на основі соціальних взаємодій в т. ч. на безгрошовій основі. Відтак залежно від соціальних умов неформальні практики зайнятості можуть виникати і поширюватися для задоволення потреб сім'ї або громади, не передбачаючи при цьому отримання прямих матеріальних прибутків. Даний вимір розширює межі економічного теоретизування (варто тут згадати, передусім, проаналізовані авторкою дуальний, структуралістський, легалістський наукові напрями) і дозволяє долучити більш ширший соціальний дискурс, не прив'язуючись до однієї визначеної парадигми. Такий підхід виявився продуктивним і дозволив залучити дослідження соціального капіталу, який носить характер усних домовленостей, і довіри як ресурсного потенціалу неформальної зайнятості, не обтяженої лише межами економічної раціональності. Іншими словами, імператив неформальної

зайнятості населення гармонійно «вплітається» у сучасну соціальну теорію, яка робить акцент на позаекономічних чинниках, які в кінцевому випадку «вибудовують» продуктивні економічні відносини.

В Україні неформальна зайнятість має вторинний характер, на відміну від країн, що розвиваються, де є вона первинною зайнятістю (С. 63). Дане твердження є цілком логічним, виходячи з об'єктивних причин трансформаційного періоду, коли сотні тисяч людей по суті залишилися без офіційного місця праці і змушені були самоорганізовуватися, шукати нових можливостей заробітку у формі «економічного туризму», створення кооперативів тощо, що зробило у подальшому неформальну зайнятість як рівноправну модель формального господарювання, яка розвивається за власними неформальними правилами, маю власну специфіку та унікальність в умовах суспільства на шляху трансформації.

У дисертаційній роботі особливе місце посідають сучасні тенденції розвитку неформальної зайнятості, які подані в систематизованому вигляді авторкою. Серед найголовніших:

- структурування неформальної зайнятості на «вищу» і «нижчу» (С.70);
- поява нових видів і форм неформальної зайнятості, що значною мірою ставиться в залежність від розвитку нової, інформаційної економіки (С. 94);
- флексибілізація (гнучкість) виробничих і трудових відносин, що призводить до децентралізації виробництва і реорганізації роботи з формування більш гнучких і спеціалізованих виробництв, значна частина яких залишається незареєстрованими та неформальними (С.75);
- врахування «особистого вибору» людини, яка стає на шлях трудових відносин, її мотивації до подальшої праці у формальному або неформальному секторах економіки ( С.83);
- перехід від непродуктивної неформальної зайнятості до сучасної інформаційної офіційної зайнятості (С. 86);
- важливість розгляду неформальної зайнятості не як маргінального або периферійного сектора, а як одного із компонентів-передумови до функціонування і поширення офіційної ринкової економіки (С. 87).
- розгляд неформальної зайнятості як важливого резерву додаткової продуктивної сили для національної економіки (С.101), в т. ч. з урахуванням фактору взаємопідтримки між індивідами, домогосподарствами і підприємствами на основі мережевих комунікацій (С. 103).

Еволюція неформальної зайнятості, як зазначає дисертантка, має далекоглядну перспективу, що включає як процеси її поступової інституціоналізації та нормативно-правового регулювання у межах прописаного законодавства, так і використання її потенціалу на широкій соціальній основі домовленості суб'єктів господарювання навіть за відсутності формальних регуляторів як загрози бути виключеним із соціальних мереж, що є ефективним способом підтримання порядку та самоорганізації суспільства. Визначальним тут є не офіційний статус зайнятості, а діяльність, що приносить матеріальний або нематеріальний прибуток і зиск.

У другому розділі «Особливості інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості населення як предмет соціологічної рефлексії» розкрито зайнятість як неформальну соціальну практику, яка, на думку дисертантки, є діяльністю акторів у рамках сформованих у суспільстві формальних інститутів для створення необхідних умов свого існування і розвитку (С.114). У подальшому вона виокремлює основні характеристики неформальних соціальних практик зайнятості, що мають:

– просторово-часову локалізацію (С. 115), а також є стійкими та інертними та ґрунтуються на спадковості (С.118);

– певні суспільні зв'язки, взаємодії між особами в конкретних сформованих історичних умовах при вирішенні конкретних соціальних проблем, зокрема на рівні усних домовленостей (С.119), а також виникають і формуються у процесі повторення та затвердження соціальних взаємодій у сфері зайнятості, які водночас знаходяться повністю або частково поза межами офіційного інституту ринку праці (С. 118).

Важливим висновком автора є розгляд соціальних практик неформальної зайнятості з аксіологічної точки зору, адже вони формуються і лежать на перехресті соціокультурних та інституційних схем, відображаючи певні цінності та норми суспільства. Такий підхід дозволив розглянути досліджувані практики у ширшому контексті, як такі, що знаходяться поза межами сформованого формально-правового простору, тобто як масові (зокрема із залученням процесів трудової міграції), що набуває особливо актуального значення при вивченні регіонального ринку праці пограниччя. Окрім аксіологічного погляду, продуктивним є інституційний, відповідно до якого неформальна практика аналізується з позиції норм, які функціонують, поширені в суспільстві, у міру дозрівання можуть зазнавати інституціоналізації в суспільстві, доповнюючи (збагачуючи) існуючу інституційну структуру (С. 147). Проте, як зазначається, шлях інституційних змін являє собою процес самоідентифікації суспільства з урахуванням минулого – як позитивного, так і негативного (С. 151) – феномен «подвійної інституціоналізації».

Значний інтерес викликають роздуми дисертанта щодо соціологічної типологізації соціальних практик неформальної зайнятості населення в умовах ринкової економіки. У сучасному українському суспільстві є достатньо широкий їх діапазон за видами, способом реалізації, статусом зайнятості (С. 121). Вказується також на умовність меж між формальними і неформальними практиками, неформальним сектором та економічною неактивністю, неформальним сектором і тіньовою економікою. При чому особливо важко розділити ці явища в українській перехідній економіці, розвиток і функціонування якої можливе лише з урахуванням її неформального контексту. З іншого боку, поява і поширення неформальної зайнятості пов'язані з недосконалістю державного законодавства, особливо в таких сферах, як оподаткування, підтримка дрібного підприємництва і соціальні гарантії держави (С. 134). Усе це розширює континуум для поглибленого поділу зайнятості населення. У дисертаційній роботі показано, що проста дихотомічна класифікація за принципом «формальна – неформальна» зайнятість занадто

спрощує ситуацію, адже ринок праці можна описувати за допомогою континууму робочих місць, працівники можуть переміщатись усередині формального і неформального секторів залежно від умов і цілей господарської діяльності.

Різноманітність і поширеність неформальних соціальних практик неформальної зайнятості створює серйозні перепони на шляху їх офіційної інституціоналізації (С.162). Через це, на думку дисертантки, актуальним стає їх диференціація на універсальні та локальні, позитивні, нейтральні і деструктивні форми неформальних регуляторів. Таке розмежування дозволить ідентифікувати неформальні соціальні практики на ті, що потребують інституціоналізації у формі якісного оновлення інституційної системи української держави і суспільства, та ті, що цьому перешкоджають. Як відбудеться такий відбір, питання залишається у роботі відкритим: або шляхом державного регулювання, або ж шляхом потреби для суспільства, відкидаючи деструктивний, аномічний характер неформальної зайнятості.

У третьому розділі «Соціокультурний контекст соціальних практик неформальної зайнятості населення в Україні» розглянуто механізм функціонування і відтворення неформальної зайнятості з урахуванням соціокультурної сфери суспільства.

Цілком логічним тут вбачається звернення авторки до витоків теорії соціального обміну та вивчення типу неформальних відносин крізь призму таких соціальних концептів, як сила, довіра, реципрокність і норми взаємодії. Саме ці складові вплетені в ширший контекст соціального обміну, результатом якого є формування спільного соціального капіталу, соціальних мереж взаємопідтримки, значення яких зростає у перехідних суспільствах. На що звертає увагу дисертантка у цьому процесі обміну, так це на важливість господарського досвіду, ментальності (економічної) народу, а також на правосвідомість населення. Відтак, поширеність різних видів обмінних відносин у сфері неформальної зайнятості у змозі набувати не лише економічного, але й соціального характеру (С.178). Таке методологічно-фундаментальне твердження відкриває шлях до пошуків механізмів функціонування неформальної зайнятості на різних рівнях соціологічного аналізу: мікро, мезо, макрорівні. Трирівневий підхід у дисертаційній роботі є обґрунтованим і емпірично апробованим. Його слід розглядати як наукову новизну дослідження неформальної зайнятості. А саме, як пропонує дисертантка, на макрорівні доцільно досліджувати сутність неформальної зайнятості як соціально-економічного явища в умовах перехідного суспільства в цілому; на мезорівні – досліджувати особливості неформальної зайнятості в межах прикордонного регіону; на макрорівні – аналізувати соціальні практики неформальної зайнятості на рівні окремих місцевих громад з їх соціальними мережами та соціальним капіталом локальних спільнот.

Ще один важливий аспект дисертаційної роботи – це реалізація неформальної зайнятості крізь призму взаємодії з соціальними інститутами вищого порядку (контролюючими органами, податковою, державою загалом). Вибудовування чітко визначених і зрозумілих правил діяльності сфери неформальної зайнятості, сприяло б її легітимації (С. 223), а отже сприяло

переміщенню у формальну економіку (С. 225). Як показує світовий досвід, політика невтручання у функціонування неформальної зайнятості не отримала свого поширення. Така політика особливо спрацьовує в умовах започаткування дрібного підприємництва, забезпечення життєздатності і виходу з неформальності (С. 228). Отже, процес легалізації є одним із найприйнятніших шляхів у регулюванні неформальної зайнятості, в т. ч. в умовах сучасного українського суспільства.

Четвертий розділ «Соціологічні виміри перебігу функціонування та розвитку соціальних практик неформальної зайнятості населення прикордонного регіону України» присвячено первинному та вторинному аналізу даних досліджень, що стосуються поширення неформальної зайнятості. Важливо підкреслити, що у роботі використано широкий спектр методів соціологічного дослідження, які всебічно дали змогу дослідити неформальну зайнятість на прикладі Закарпатського регіону. Імпонує те в роботі, що прикладні дослідження є науково-обґрунтованими і включають крос-культурний аспект, долучають респондентів різних вікових груп і статусу з європейських країн, що межують із Закарпатською областю. Це дозволило сформулювати системне уявлення про неформальну зайнятість населення прикордонного регіону з урахуванням економічної специфіки регіону, яка залежить від ролі аграрного сектору з переважанням натурального господарства; прикордонного статусу регіону; масштабів закордонної трудової міграції в регіоні; етнічного складу та мовної специфіки регіону; соціально-історичних і культурних традицій регіону; природно-кліматичних умов та рекреаційного потенціалу регіону.

Загальна соціально-економічна ситуація, яка склалася в прикордонних регіонах України, зокрема в Закарпатському, істотно посилює домінування неформальної (експлоярної) економіки й поширення соціальних практик неформальної зайнятості, регульованих звичаями та традиціями, спрямованих на спільне виживання громадою як єдиним цілим. Як засвідчують результати проведених авторкою досліджень, прикордонний регіон Закарпаття має свої географічні та історико-культурні особливості, що актуалізує механізми формування самовідтворювальних практик неформальної зайнятості, вибудованих на взаємодопомозі та взаємопідтримці домогосподарств та розвитку мікропідприємницьких ініціатив з урахування ментальних особливостей населення, що носить високі показники пристосовництва, клановості та адаптивності до викликів як політичних, так й економічних. При високих показниках неформальної зайнятості (43% жителів регіону здійснюють свою трудову діяльність у межах практик неформальної зайнятості в таких сферах регіональної аграрної економіки, як сільське, лісове та рибне господарства) (С. 372), все ж таки має місце творення нових соціальних практик, зокрема у рекреаційній сфері та в активній долученості молоді до трудової діяльності (близько 50% молодих людей мають певний досвід неформальної трудової зайнятості, серед яких понад 40% працювали без офіційного укладання трудових угод) (С. 305).

Запропонований авторський підхід уможливив опрацювання концептуальної регіонально-мережевої моделі соціокультурної та соціально-

економічної адаптації населення для забезпечення визначеного рівня стабільності соціально-економічного життя перехідного суспільства (С. 388), а також запропонувати низку заходів щодо вироблення регіональної стратегії розвитку соціальних практик різних форм зайнятості, що є також реальним продуктивним науковим результатом дисертаційної роботи.

***Значущість дослідження для науки і практики,  
впровадження наукових результатів, напрями їх подальшого  
використання***

Вмотивованими є висновки та положення дисертації, які мають наукову новизну, практичну значущість і можуть бути використані в науково-дослідній сфері – для подальших наукових досліджень неформальної зайнятості на макро, мезо- і мікрорівнях з урахуванням як національної, так і загальноєвропейської специфіки, враховуючи умови та перспективи транскордонного співробітництва та єврорегіонального розвитку для регулювання міграційних потоків та творення нових робочих місць.

Дисертаційне дослідження має практичне значення. Його результати можуть бути використані (і були використані) для вдосконалення практики неформальної зайнятості населення прикордонних регіонів при формуванні державної та регіональної соціально-економічної політики, в системі соціального захисту населення Закарпатської області, що набуває особливої ваги в контексті євроінтеграційних прагнень України. Практичну цінність роботи засвідчують довідки про впровадження результатів дослідження, а також розширення понятійного апарату теоретичної соціології, зокрема соціології праці, соціології ринку, соціології економіки завдяки змістовному розширенню здобувачем таких понять, як «кар'єра», «неформальні відносини», «соціологія ринку», «ринок праці». Результати дослідження дають можливість удосконалити навчально-методичні матеріали при викладанні дисциплін для студентів-соціологів, зокрема матеріали дисертації вже було використано в навчальному процесі кафедри соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет» протягом 2015–2020 рр. при викладанні дисциплін «Соціологія економіки», «Соціологія праці та зайнятості», «Кадровий менеджмент», «Основи зайнятості населення та її регулювання».

Основні положення дисертації Н. І. Варги обговорювались на обговорювались на численних (11) наукових і науково-практичних конференціях різних рівнів, що мають статус міжнародних і всеукраїнських з широкою географічною представленистю

***Повнота викладу основних результатів дисертаційного дослідження  
в опублікованих працях***

Основні положення та результати дослідження викладено в 56 наукових

публікаціях, з них: 6 – монографії (у тому числі 1 одноосібна), 22 – статті в наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України із соціології (у тому числі 8 – у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних), 3 – статті в наукових періодичних виданнях інших держав з наряду, з якого захищається дисертація, 5 – статті в наукових виданнях України, які включені до наукометричних баз даних, 1 – стаття в закордонному виданні, проіндексованому в базі даних Scopus, 8 – публікації в інших виданнях.

Положення, які викладені в дисертації та виносяться на захист, розроблені автором особисто. Автореферат дисертації адекватно відображає її основні положення. Оформлення дисертації та автореферату відповідає існуючим вимогам, їх тексти написані літературною мовою.

### *Дискусійні положення та зауваження*

Деякі положення дисертації та твердження, що їх містить текст, мають дискусійний характер або потребують уточнення.

1. У дисертаційній роботі цілком обгрунтовано робляться посилання на теорію соціального обміну (Дж.Хоманс) (С. 245) з акцентуванням на конструювання прогнозованої довіри в учасників неформальної зайнятості. Виникає питання, чи у всіх випадках і в яких саме життєвих та трудових ситуаціях, формується довіра і взаємопідтримка, якщо теорія соціального обміну значною мірою декларує раціональні відносини у людських стосунках, і за виключенням положень макроструктуралізму П. Блау, описує мікрорівень людських відносин прагматичного спрямування.

2. Недостатньо місця в роботі приділено питанню економічної ментальності (С. 187-190), яка в сучасних умовах розвитку ринкових відносин відіграє надто важливу позаекономічну роль у формуванні нового продуктивного середовища. Емпіричні результати дисертаційної роботи деталізують цей аспект, проте лише побіжно. На наш погляд, потребує глибшого обгрунтування соціальний механізм впливу ментального чинника на процес творення нових практик неформальної зайнятості населення в межах досліджуваного прикордонного регіону.

3. З урахуванням новітніх тенденцій у творенні інформаційного суспільства у дисертаційній роботі хотілося б побачити більшою мірою «паростки» не лише розвитку неформальних практик зайнятості в аграрному секторі чи туристичній галузі, але в ІТ сфері, яка у багатьох регіонах України посідає одну з домінуючих позицій у неформальній економіці. Подолання традиційного укладу неформальної зайнятості досліджуваного регіону, на наш погляд, робить перспективним подальше соціальне структурування зайнятості саме на шляху подолання пристосовництва та родинного укладу економічних відносин.

4. У зв'язку з сказаним вище хотілося б, щоб у майбутньому дисертантка розвила мережевий підхід у соціології в напрямку доповнення його положеннями мережевого підприємництва М. Кастельса, який, окрім



запропонованої класифікації неформальної зайнятості (С.75-76), постулює парадигму щодо здатності інформації об'єднувати сфери людської життєдіяльності за рахунок гнучкості, адаптивності та змінності. Це значною мірою розширює дискурс обговорюваної проблеми в напрямку вибудовування та появи нових соціальних практик зайнятості на рівні горизонтальних, а не вертикальних систем трудових відносин, здатних гнучкіше реагувати на виклики ринку праці.

5. Запропонована у дисертаційній роботі регіонально-мережева модель соціально-культурної та соціально-економічної адаптації населення потребує, на наш погляд, подальшого розвитку в напрямку врахування чинників інституційного характеру, що посилює б довіру населення до державних інституцій, долучених до стимулювання процесів зайнятості населення у неформальній економіці на основі гарантованих трудових угод і захисту населення від негативних наслідків тіньового сектору економіки.

Проте, вказані зауваження носять рекомендаційний характер. Назагал дисертація Н.І. Варги, поза сумнівами, заслуговує позитивної оцінки. Вона підготовлена на належному фаховому й загальнонауковому рівні.

Дисертація виконана у відповідності до п. 9, 10, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів» (зі змінами), ухваленого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. Результати, отримані автором, є обґрунтованими, їх наукова новизна розкрита у основних положеннях та висновках дисертації, дисертаційна робота має теоретичну та практичну цінність.

Отже, дисертаційна робота «Соціальні практики неформальної зайнятості населення прикордонного регіону України: соціокультурний контекст» є самостійним, завершеним дослідженням, відповідає вимогам до докторських дисертацій, а її автор Варга Наталія Іллівна заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

**Завідувач кафедри соціології  
Львівського національного  
університету імені Івана Франка,  
доктор соціологічних наук, професор**

*Підпис Пачковського Ю.Ф. підтверджую:*

**Вчений секретар  
Львівського національного  
університету імені Івана Франка**



**Грибовецька О. С.**